

Waldemar Jaskulski

Zygmunt Henryk Berling jako szef sztabu 15 Dywizji Piechoty Wielkopolskiej (1925–1927)

W latach 90. ukazał się szereg publikacji autorstwa Mieczysława Bielkiego poświęconych osobie gen. bryg. Wiktora Thommeé, związanego szczególnie przez długoletni okres służby z 15 Dywizją Piechoty Wielkopolskiej¹. Dla odmiany w niżej zamieszczonym materiale podjąłem próbę ukazania sylwetki oraz przebiegu służby jednego z szefów sztabu tej wielkiej jednostki piechoty, której dowództwo stacjonowało w Bydgoszczy.

Zygmunt Henryk Berling – syn Michała urodził się 27 kwietnia 1896 r. w Limanowej² niedaleko Nowego Sącza w zaborze austriackim³. W 1907 r. Zygmunt ukończył Szkołę Ludową w Nowym Sączu, dokąd Berlingowie przeprowadzili się w 1905 r. Po ukończeniu tejże szkoły przyszedł czas na naukę w Cesarsko-Królewskim II Gimnazjum Klasycznym w Nowym Sączu, którą ów uczeń zakończył egzaminem dojrzałości złożonym w 1915 r.⁴ W 1912 r. Zygmunt wstąpił w szeregi nowosądeckiego „Strzelca”, zasilonego przeważnie przez synów rodzin kolejarskich.⁵

W sierpniu 1914 r. awansowany do stopnia plutonowego, Berling zaciągnął się w szeregi IV Batalionu 2 Pułku Piechoty Legionów Polskich i w jego szeregach wyszedł na front austro-węgiersko-rosyjski.⁶ Najpierw w walkach pod Mołotkowem 29 października 1914 r., później pod Rafajłową w trzeciej dekadzie stycznia 1915 r. został ranny.⁷ W kwietniu 1915 r. wraz z IV Baonem już sierżant Berling wyjechał do Piotrkowa, by stanąć do walki w szeregach jako komendant 3 Plutonu 9 Kompani III Baonu 4 Pułku Piechoty Legionów Polskich.⁸ Razem z Czwartakami w III Baonie kpt. Edwarda Szerauca przeszedł cały szlak bojowy, aż do Rudki Miryńskiej, gdzie 3 sierpnia 1916 r. został ciężko ranny. Po kryzysie przysięgowym ppor. Berling⁹ trafił do Baonu Uzuppełnień Polskiego Korpusu Posiłkowego w Bolechowie na stanowisko dowódcy kompanii.¹⁰ Po przebicciu się II Brygady Legionów Polskich pod Rarańczę, ppor. Berling został internowany i osadzony w Dulfalvy na Węgrzech.¹¹ Po zakończeniu procesu, przez

włoskie Udine i Nowy Sącz, w lipcu 1918 r. Berling trafił do stacjonującego w Bochni Baonu Zapasowego 32 Pułku Strzelców.¹²

W odradzającym się Wojsku Polskim por. Berling¹³ wstąpił w szeregi 4 Pułku Piechoty Legionów i jako dowódca 10 Kompanii walczył z Ukraińcami w rejonie Gródka Jagiellońskiego.¹⁴ Przez Jabłonną, gdzie przechodziły reorganizacje dywizje legionowe, na początku czerwca jako dowódca kompanii w Baonie Zapasowym 4 Pułku Piechoty Legionów przybył do Kielc.¹⁵ To właśnie z tego garnizonu w lipcu 1920 r. kpt. Berling¹⁶ wyszedł na wojnę polsko-bolszewicką. Wziął w niej udział jako dowódca Baonu Wartowniczego 1/III, przemianowanego w sierpniu na V Kielecki Baon Etapowy.¹⁷ Losy wojenne rzuciły kpt. Berlinga w rejon Sławatycz do Łucka oraz Druskiennik, gdzie strzegł granicy polsko-litewskiej. W lutym 1922 r. kpt. Berling powrócił do 4 Pułku Piechoty Legionów, gdzie dekretem z dnia 17 maja Wódz Naczelny nadał mu order *Virtuti Militari* V klasy.¹⁸ We wrześniu tego roku ów oficer został przeniesiony do stacjonującego w Inowrocławiu 59 Pułku Piechoty Wielkopolskiej. Po przybyciu do pułku objął stanowisko dowódcy Kadry Baonu Zapasowego, a później pełnił obowiązki dowódcy III Baonu.¹⁹ To stanowisko zajmował do końca października²⁰, dokładając wszelkich starań, aby jego baon, a przez to i cały pułk, osiągał jak najlepsze wyniki w szkoleniu. Jednocześnie podjął starania o skierowanie do Wyższej Szkoły Wojennej.

Z Inowrocławia, w październiku 1923 r., odkomenderowano kpt. Berlinga z bardzo dobrą opinią do Wyższej Szkoły Wojennej na dwa lata studiów.²¹ Na egzaminie uzyskał łącznie 338 punktów, o 7 mniej od lidera, kpt. Jana Heine, co pozwoliło mu zająć drugą lokatę²². W czasie studiów wyniki kapitana, a od kwietnia 1924 r. mjr. Berlinga, były znacznie niższe od tych, które uzyskał na egzaminie wstępnym. Dyrektor Nauk WS Woj., płk Louis Faury, wystawił taką oto opinię szkolną mjr. Berlingowi: „Doświadczony, ma praktykę w dowodzeniu. Posiada sąd, decyzję i zimną krew. Czasami brak mu giętkości umysłu. Bardzo pewny, budzi zaufanie. Zdolny zająć od razu stanowisko szefa sztabu dywizji. Charakter spokojny i wytrwały. Pracownik sumienny, lecz trochę powolny. Nie osiągnął wyników, jakie zapowiadał jego stopień wyjściowy. Bardzo dobrze wychowany”.²³ W opinii służbowej wystawionej przez Komendanta WS Woj., gen. dyw. Aureliego Serda-Teodorskiego, czytamy: „Zgadzam się z opinią Dyrektora Nauk”.²⁴

W dniu 1 października 1925 r. mjr Berling otrzymał tytuł i dyplom oficera Sztabu Generalnego (S.G.). Wraz z nim powyższy tytuł w korpusie oficerów piechoty otrzymało ośmiu majorów, 15 kapitanów, ośmiu poruczników. Po ukończeniu studiów, jesienią 1925 r., mjr S.G. Berling otrzymał przydział na stanowisko szefa sztabu 15 Dywizji Piechoty Wielkopolskiej, której dowództwo stacjonowało w Bydgoszczy. Prognoza, którą wystawił płk Faury sprawdziła się. Na równorzędne stanowisko w 9 Dywizji Piechoty został wyznaczony tylko mjr S.G. Antoni Staich.²⁵

Na nowym stanowisku bezpośrednim przełożonym mjr. S.G. Berlinga był dowódca dywizji gen. bryg. Wiktor Thommeé.²⁶ Służbę majora opiniował również Inspektor III Armii Toruń, gen. dyw. Leonard Skierski.²⁷ Podwładnymi jego zaś byli: I oficer sztabu – kpt. Stanisław Bujakiewicz, II oficer sztabu – kpt. Władysław Rupniewski, kierownik kancelarii sztabu – por. Tadeusz Bazali oraz referent przysposobienia wojskowego – kpt. Łucjan Mroczkowski.²⁸

Szef sztabu wielkiej jednostki był współpracownikiem dowódcy w zakresie koncepcji, lecz bez współodpowiedzialności. Pełną odpowiedzialność ponosił dowódca. Szef sztabu odpowiadał za rozkazodawstwo i zaopatrzenie. Jego obecność była nieodzowna w takich sytuacjach jak rozwiązywanie aktualnego zadania, ocena momentu wydania nowego rozkazu, podanie wytycznych do osobistej wiadomości podległych dowódców. Współpraca dowódcy i szefa sztabu owocowała pełniejszym wykorzystaniem wszystkich możliwości, co w efekcie dawało zbliżenie się do rozwiązania optymalnego. Dowódca miał „reprezentować przede wszystkim wolę i wyegzekwowanie wykonania, szef sztabu świeższą znajomość sztuki oraz rutynę w zakresie rozkazodawstwa i zaopatrzenia”.²⁹

Do zadań mjr. S.G. Berlinga należało układanie programów szkolenia, opracowanie założeń na ćwiczenia aplikacyjne oraz przygotowanie manewrów dla podległych pułków.³⁰ Sam jako szef sztabu wielkiej jednostki piechoty uczestniczył w ćwiczeniach kierowanych przez wyższych przełożonych. Z powyższych zadań wywiązywał się bardzo dobrze, o czym świadczą opinie zwierzchników.

Na początku lutego 1926 r. przed komisją Obozu Szkolnego Wojsk Samochodowych zakończył się egzaminem kurs kierowców samochodowych. Wśród kilku oficerów „pozwolenie na prawo prowadzenia pojazdów mechanicznych” uzyskał m.in. mjr S.G. Berling.³¹

Dnia 12 marca 1926 r. odbyło się ćwiczenie taktyczne na mapie, w którym wzięli udział oficerowie sztabu 15 DP Wlkp. W dniach 20–22 kwietnia 1926 r. sztab dywizji wziął udział w grze wojennej, którą kierował gen. dyw. Leonard Skierski. W grze brało udział pięć dywizji piechoty i jedna dywizja mieszana, w rejonie Izbica Kujawska – Kutno – Lubraniec. Mjr S.G. Berling pełnił funkcję szefa sztabu 15 DP Wlkp., którą dowodził jego etatowy przełożony, gen. W. Thommeé.³² W dniu następnym do dowództwa Dywizji wpłynęła metryka śmierci córki szefa sztabu.³³ Jak się okazało, to nie był koniec dramatów tego oficera.

W czasie służby w Bydgoszczy zastał go przewrót majowy. Mjr S.G. Berling musiał wybierać między wiernością wojskowej przysiędze i lojalnością wobec konstytucyjnej władzy a szacunkiem wobec wodza, pod którym jeszcze nie tak dawno walczył. W tych dramatycznych dla każdego żołnierza dniach, podobnie jak jego dowódca, opowiedział się po stronie Marszałka. Dokładnego przebiegu wypadków majowych, które miały miejsce w Bydgoszczy i roli w nich mjr. S.G., nie udało mi się ustalić. Jednak posiadane relacje dotyczące postawy, jaką przyjął szef sztabu 15 DP Wlkp. w czasie zamachu majowego, są na ogół zgodne.

Zjadły krytyk osoby Berlinga, Daniel Bargiełowski zapisał: „(...) pomimo zatargu politycznego z gen. Thommeé, ówczesny szef sztabu 15 DP w Bydgoszczy nie został odwołany ze stanowiska, to całkiem zrozumiałe, gdyż znalazł się w gronie beneficjentów nowej władzy”.³⁴ Z tym twierdzeniem trudno mi się zgodzić, gdyż w czasie wypadków majowych i po ich zakończeniu obaj oficerowie znaleźli się w jednym i tym samym gronie. Stąd też sądzę, że o żadnym konflikcie natury politycznej między gen. Thommeé a mjr. S.G. Berlingiem nie może być mowy.³⁵ Wynikało by z tego, że gen. Thommeé, tak jak jego przełożony gen. J.W. Hubischta, dowódca OK Nr VIII Toruń, stanął po stronie prezydenta i legalnego rządu. Tylko jego szef sztabu optował za marszałkiem Piłsudskim i po udanym przewrocie nowe władze wojskowe nadal pozwoliły pełnić mu obowiązki na dotychczas zajmowanym stanowisku.

Wiadomości o działaniach w Warszawie dotarły do Torunia około południa już 12 maja, i to zarówno do prorządowych władz wojskowych, jak i cywilnych, które ściśle ze sobą w tych dramatycznych dniach współpracowały.³⁶ W tym dniu szef Oddziału IV Sztabu Generalnego, płk Tadeusz Kuracjusz wystosował do podległego Wojskowego Wydziału Kolejowego

DOK Nr VIII Toruń tajne pismo tej treści: „Z rozkazu Ministra Spraw Wojskowych komunikuję: aż do odwołania żadnego transportu wojskowego bez specjalnego rozkazu Ministra Spraw Wojskowych gen. dyw. Malczewskiego uruchamiać nie wolno. O ile jaki transport jest w drodze, bezzwłocznie wstrzymać. Wszystkie ewentualne nieprawidłowe wydarzenia na stacjach kolejowych W.W.Kol. natychmiast telegraficznie melduje do G.W.K.Kol. Od chwili otrzymania niniejszego rozkazu W.W.Kol. utrzymuje stałe dyżury bez przerwy, tj. dzień i noc. Odbiór odwrotnie potwierdzić”.³⁷ Zarządzenia identycznej treści ok. godz. 10.30 zostały rozesłane telegraficznie do wszystkich Dyrekcji Kolejowych.³⁸ W południe o zajściach w stolicy powiadomiony został wojewoda pomorski S. Wachowiak, który w dniu następnym przekazał wiadomość podległym sobie starostom.³⁹

W dniu 13 maja 1926 r. o godz. 9.30 gen. Malczewski wystosował do DOK Nr VIII Toruń depezę nr 266 w sprawie skierowania oddziałów wiernych prezydentowi Wojciechowskiemu do Warszawy. Treść depezy brzmiała: „1. Ze względu na trudności transportowe oddziały wezwane do stłumienia buntu, w razie niemożności posuwania transportów, wysłać na autach. Auta z mob[ilizacji] i rekwirować. 2. DOK VII i VIII skierują do Warszawy wszystkie stojące do dyspozycji oddziały, pozostawiając siły konieczne do zabezpieczenia tego terenu. 3. Wszystkie oddziały meldują się w Belwederze kierując się od południa”⁴⁰.

Jeszcze w tym samym dniu wczesnym popołudniem Minister Spraw Wojskowych wysłał do DOK Nr VIII Toruń depezę nr 274, w której nakazał, by wraz z pułkami odchodzącymi do Warszawy odtransportować również gen. dyw. Ładosia ze ścisłym sztabem jego 16 Dywizji Piechoty.⁴¹ W związku z treścią depezy gen. Hubischta niezwłocznie wydał odpowiednie rozkazy, do marszu wojsk wiernych rządowi premiera Witosa.⁴²

W celu przerwania wysyłania transportów wiernych legalnej władzy oraz opanowania władzy w DOK Nr VIII został „Wysłany do Torunia Inspektor III Armii gen. L. Skierski (z byłej armii rosyjskiej - przyp. W.J.) wraz z gen. Thomme⁴³ (z byłej armii rosyjskiej - przyp. W.J.) i przydzielonymi mu oficerami”.⁴⁴ Jednakże wszyscy oni w nocy z 13 na 14 maja, z polecenia gen. Hubischty (z byłej armii austriackiej), zostali aresztowani.⁴⁵ Ww. działania nastąpiły na podstawie informacji przekazanej przez wojewodę Wachowiaka, który doniósł, iż dowódca OK Nr VIII działa „z polecenia Rządu (...), że jest uprawniony do zaaresztowania wszystkich tych, co do których

Pan posiada dostateczne podstawy, że przeciwdziałają lub stawiają bierny opór zarządzeniom legalnego i prawowitego Rządu Rzeczypospolitej (...)"⁴⁶

Po opuszczeniu 15 DP Włkp. przez gen. Thommeé dowództwo nad nią objął dowódca piechoty dywizyjnej płk Kazimierz Łukoski, który stał się bezpośrednim przełożonym szefa sztabu mjr. S.G. Berlinga. Ten stan trwał do dnia 15 maja. W miejsce aresztowanego gen. Thommeé, na stanowisko dowódcy 15 DP Włkp. i komendanta garnizonu Bydgoszcz dowódca OK Nr VIII w dniu 14 maja wyznaczył komendanta Centrum Wyszkolenia Artylerii w Toruniu, gen. bryg. Erwina Kazimierza Mehlem (z byłej armii austriackiej). Także i etatowy szef sztabu 15 DP Włkp. (Legionista) został zastąpiony przez „Toruńczyka”, instruktora w szkole piechoty ppłk. Jana Pilarza.⁴⁷ Sam uczestnik owych wypadków po latach stwierdził, że „współdziałając z bydgoskimi kolejarzami opóźnił wyjazd z Bydgoszczy batalionu przekazywanego do dyspozycji gen. Tadeusza Rozwadowskiego. W efekcie został aresztowany i spędził 4 dni w areszcie”⁴⁸

Dopiero wtedy, gdy dowództwo w Bydgoszczy znalazło się w rękach wiernych prezydentowi Wojciechowskiemu oficerów, przez garnizon i z niego samego mogły odejść transporty wojsk na Warszawę. Z pułków 15 DP Włkp. dopiero przed wieczorem dnia 14 maja 1926 r. przez Toruń, Kutno, Sochaczew dotarły do Ożarowa m.in. wydzielone baony stacjonujących w Bydgoszczy: 61 Pułku Piechoty Wielkopolskiej i 62 Pułku Piechoty.⁴⁹ Prawdopodobnie mjr S.G. Berling opóźnił wyjazd oddziału z któregoś z tych pułków.⁵⁰ Zwolnienie aresztowanych nastąpiło w dniu 17 maja, gdy wojewoda Wachowiak i gen. Hubischta podporządkowali się nowym władzom.⁵¹

Nieco inaczej od powyższych relacji udział mjr. S.G. Berlinga w przewrocie majowym nakreślił A. Topol. Potwierdza on fakt, iż Berling poparł J. Piłsudskiego w czasie zamachu majowego. Jednak uważa, że „w jego przypadku było to poparcie czysto werbalne”⁵²

Już w połowie lipca 1926 r. odwołano gen. J. W. Hubischtę z zajmowanego stanowiska.⁵³ Ze swych dotychczasowych stanowisk zostali usunięci niemalże wszyscy dowódcy wielkich jednostek OK Nr VIII, którzy stanęli przeciwko J. Piłsudskiemu. Na swoich stanowiskach pozostali nadal m.in. dowódca i szef sztabu 15 DP Włkp.⁵⁴

Po objęciu w październiku 1926 r. dowództwa OK Nr VIII przez gen. dyw. Leona Berbeckiego⁵⁵ szef sztabu 15 DP Włkp. nadal pełnił służbę na zajmowanym stanowisku. Z dniem 6 czerwca 1926 r. dowództwo i sztab

przebywały w Obozie Ćwiczebnym w Grupie, gdzie ćwiczyły pułki dywizji.⁵⁶ Stan ten trwał do 28 lipca, kiedy pułki wraz z dowództwem i sztabem powróciły do koszar.⁵⁷ Rozkazem dowództwa 15 DP Wlkp. Nr 7 przyznano mjr. S.G. Berlingowi prawo noszenia odznaki za trzykrotne zranienie.⁵⁸

W tymże 1926 r., przebywając na urlopie wypoczynkowym w rodzinnych stronach, w czasie wspinaczki górskiej mjr S.G. Berling nabawił się urazu czaszki.⁵⁹ Sam poszkodowany tak to opisuje. „Wyruszyliśmy wczesnym rankiem ze schroniska w Koprowej Dolinie i do doliny Niefcyrki mieliśmy piękną pogodę. Gdy weszliśmy w ścianę, zerwał się dość przykry wiatr i niebo zaczęło się chmurzyć. Byliśmy może trzydzieści metrów od dna doliny, gdy spadła na nas mgła, ale tak gęsta, że palce wyciągniętej ręki widoczne były tylko jako zamazany kontur [...]. Wieki nie mogliśmy tak stać. Po omacku, dosłownie po omacku, zaczęliśmy się posuwać, choć każde stąpienie mogło być ostatnim w życiu. Tak było przez dziesięć metrów, z których każdy był dłuższy od kilometra, i przez te dziesięć metrów przeklinałem swoją głupotę słowami, wśród których idiota mógł być uważany za komplement. Wygrałem wtedy stawkę i jak przystało na nałogowca niczego się nie nauczyłem (...)”.⁶⁰

Potwierdzenie powyższego wypadku znajduje się w teczce akt personalnych Z. Berlinga. Jest w niej m.in. Orzeczenie Wojskowej Komisji Lekarskiej przy szpitalu MON Nr 1 z dnia 29 października 1953 r. Z orzeczenia tego dowiadujemy się, iż od czasu urazu czaszki w 1926 r. (ze złamaniem kości) Berling cierpiał na „okresowe bóle głowy z wymiotami po podnieceniach nerwowych i przepracowaniu”.⁶¹ Jedna z córek Berlinga na ten temat powiedziała: „Ojciec miał z tyłu głowy wyraźnie wciśniętą kość czaszki. To było widać gołym okiem (...)”.⁶² D. Bargiełowski twierdzi, iż fakt ten mógł wywrzeć znaczący wpływ na dalszy przebieg służby późniejszego generała.

Dla życia „prywatnego” rok 1927 był znacznie łaskawszy dla majora od minionego. W dniu 13 marca przyszła na świat córka Zofii i Zygmunta, Krystyna Barbara. W sześć dni później z okazji imienin marszałka Piłsudskiego zorganizowano na Starym Rynku paradę oraz przegląd wojsk na placu Bernardyńskim. Całość zakończyła defilada pododdziałów przed pomnikiem Powstańców Wielkopolskich, którą przyjęli dowództwo i sztab dywizji.⁶³

W dniu 29 sierpnia 1927 r. rozpoczęły się kierowane przez Inspektora Armii z siedzibą w Warszawie, gen. dyw. Juliusza Romera, ćwiczenia międzydywizyjne na Pomorzu pod kryptonimem „GRUDZIĄDZ”. Ćwiczenia

te odbyły się na terenie DOK Nr VIII Toruń i trwały do 2 września. Udział w ćwiczeniach brały: 15 DP Włkp., 16 DP Włkp., 4 DP, 8 Pułk Artylerii Ciężkiej i 2 Pułk Szwoleżerów. Celem tych ćwiczeń było m.in. danie możliwości sztabom i dowódcom związków działania w warunkach zbliżonych do wojennych.⁶⁴

Mjr S.G. Berling podczas ćwiczeń pełnił funkcję szefa sztabu 15 DP Włkp., dowodzonej przez gen. bryg. W. Thommeé. W sporządzonej w Warszawie w dniu 5 września opinii o uczestnikach ćwiczeń na temat mjr. S.G. Berlinga, Inspektor napisał krótko: „pracował b. dobrze”.⁶⁵ Swą postawą mjr S.G. Berling zyskał sobie opinię zdolnego sztabowca. Być może to właśnie po tych ćwiczeniach gen. W. Thommeé tak go opiniował: „Ma głowę na karku, a w głowie olej”.⁶⁶

Jesienią 1927 r. mjr S.G. Berling przeszedł na stanowisko szefa Oddziału Wyszkożenia Dowództwa Okręgu Korpusu V w Krakowie.⁶⁷ Za rok 1927 otrzymał ocenę bardzo dobrą, na którą wpłynęła głównie jego służba w Bydgoszczy.

To pierwsze administracyjne stanowisko, na którym służył mjr S.G. Berling, było objęte etatem Sztabu Generalnego.⁶⁸ Jego bezpośrednim przełożonym był szef sztabu tegoż DOK płk S.G. Marian Bolesławicz, a od grudnia 1928 r., płk S.G. Bolesław Świdziński. Na tym stanowisku mjr S.G. Berling odpowiadał za sprawy przysposobienia wojskowego rezerw i wychowania fizycznego żołnierzy podległych jednostek.

Na wiosnę 1928 r., nie zmieniając swojej podległości służbowej, mjr S.G. Berling został przesunięty na stanowisko szefa Oddziału Ogólnego tegoż DOK.⁶⁹ Do jego obowiązków należały sprawy ogólnego wyszkolenia wojska oraz upowszechnienie oświaty i kultury. W uznaniu zasług położonych na polu pracy w poszczególnych dziedzinach wojskowości w listopadzie 1928 r. Minister Spraw Wojskowych nadał mu po raz pierwszy Złoty Krzyż Zasługi⁷⁰ „co dla majora – nawet dyplomowanego – było nie lada wyróżnieniem”⁷¹.

Po służbie w dywizji i okręgu przyszedł czas na służbę w ministerstwie, a więc w dalszym ciągu w administracji. Samo przeniesienie wymaga wyjaśnienia. Wojskowy biograf Z. Berlinga zapisał: „Z dniem 30 listopada 1929 r. trafił do Biura Organizacyjnego Oddziału I w Ministerstwie Spraw Wojskowych, a 1 stycznia 1930 r. otrzymał nominację na szefa tego Biura”.⁷² Otóż biuro to stanowiło bezpośredni organ pracy II Wiceministra Spraw Wojskowych, gen. bryg. Kazimierza Fabrycego, w którego to gestii leżały

sprawy personalne, organizacja i wyszkolenie wojska w czasie pokoju.⁷³ Do tegoż Biura mjr dypl. Berling został przydzielony 30 listopada 1929 r. „na przeciąg 4 tygodni”.⁷⁴ Fakt ten nie pozbawił go dotychczasowego stanowiska piastowanego w Krakowie. W Dzienniku Personalnym Ministerstwa Spraw Wojskowych, widnieje zapis: „przenoszę ... z D.O.K.V do Biura Og. Org. Ministerstwa Spraw Wojskowych na stanowisko szefa wydziału z dniem 1 I 1930 r.”⁷⁵. Tak więc mjr dypl. Berling na stanowisko szefa Wydziału Organizacyjnego w Biurze Ogólno-Organizacyjnym przyszedł prosto z Krakowa.⁷⁶

W październiku 1930 r. mjr. dypl. Berlinga przeniesiono do Krakowa, lecz teraz na stanowisko szefa sztabu DOK Nr V.⁷⁷ Tam też z dniem 1 stycznia 1931 r. awansowany został do stopnia podpułkownika.⁷⁸ Po dwóch latach służby w Krakowie ppłk dypl. Berling został przeniesiony do Wilna na zastępcę dowódcy 6 Pułku Piechoty Legionów. Na tym stanowisku ówczesny Inspektor Armii, gen. dyw. Daniel Konarzewski tak ocenił podpułkownika: „Energiczny, pracowity i sumienny, chociaż w decyzji nieco powolny ale logiczny i konsekwentny. Bardzo dobry wykonawca, umie dobrze dowodzić pułkiem piechoty na ćwiczeniach taktycznych. Jako wychowawca bardzo dobry (...)”⁷⁹.

Po niemal trzech latach służby w „cieniu” dowódcy 6 Pułku Piechoty Legionów ppłk dypl. Berling stał się oficerem pierwszoplanowym w tymże pułku. W listopadzie 1935 r. objął dowództwo Szóstaków.⁸⁰ Późniejszy kielecki adiutant ppłk. dypl. Berlinga, Tadeusz Boguszewski, po latach słusznie stwierdził, że „To było bardzo wyraźnym wyróżnieniem. (...)”⁸¹ Z pewnością do nominacji na stanowisko w tym, a nie innym pułku przyczyniła się służba Berlinga w szeregach Legionów, a szczególnie w III Brygadzie Legionów Polskich, w skład której wchodził Szóstacy.

W lutym 1937 r. ukazał się Rozkaz Ministra Spraw Wojskowych, na mocy którego ppłk dypl. Z.H. Berling został mianowany dowódcą 4 Pułku Piechoty Legionów.⁸² Niespełna miesiąc później objął dowództwo tegoż pułku.⁸³ Po prawie dwóch latach służby w Kielcach, na początku kwietnia 1939 r., ppłk dypl. Berling przekazał pułk swojemu następcy, ppłk. Bronisławowi Laliczyńskiemu i przeszedł do dyspozycji dowódcy OK Nr X Przemyśl.⁸⁴ Z dniem 31 lipca 1939 r. ppłk dypl. Z. Berling został przeniesiony na własną prośbę w stan spoczynku.⁸⁵

W czasie kampanii 1939 r. przez Brześć dotarł do Wilna, gdzie po ujawnieniu się został aresztowany przez NKWD. Z Wilna przez obozy w Staro-

bielsku, Pawliszczewie Borze i Griazowcu, Łubiankę trafił w październiku 1940 r., do Małachówki, gdzie kierował pracami nad organizacją polskiej dywizji.⁸⁶ W Armii gen. Władysława Andersa ppłk dypl. Berling otrzymał stanowisko szefa sztabu 5 Dywizji Piechoty.⁸⁷ Po kilku miesiącach służby szef sztabu 5 DP został przeniesiony na stanowisko komendanta Bazy Ewakuacyjnej w Krasnowodzku.⁸⁸ Przez cały czas ppłk dypl. Berling utrzymywał poufne kontakty z gen. G. Żukowem i NKWD, które już nie stanowiły tajemnicy. Fakt ten nie zjednywał mu zwolenników w szeregach Armii. Po zakończeniu ewakuacji Armii gen. Andersa Komendant Bazy miał zameldować się w Jangi-Jul w celu przekazania dokumentacji i kolejną przez Aszchabad dołączyć do wojsk polskich. Jednak ppłk dypl. Berling nie wykonał rozkazu i pozostał na terytorium ZSRR - zdezerterował. M.in. za to 12 Sąd Polowy Armii Polskiej na Wschodzie skazał go w dniu 26 lipca 1943 r. na karę śmierci.⁸⁹

Awansowany do stopnia pułkownika, w maju 1943 r. objął dowództwo 1 Dywizji Piechoty im. Tadeusza Kościuszki.⁹⁰ Mimo objęcia dowództwa Korpusu, gen. Berling cały czas dowodził 1 DP i na jej czele w dniach 12-13 października wziął udział w bitwie pod Lenino.⁹¹ Szybki napływ rekruta spowodował fakt przekroczenia stanu przewidzianego etatem. Stąd też 10 sierpnia 1943 r. Sowieci utworzyli 1 Korpus PSZ w ZSRR, mianując płk. Berlinga generałem majorem⁹², a w połowie marca 1944 r. utworzyli Armię Polską z dowódcą generałem lejtnantem Berlingiem⁹³. Na czele 1 Armii Wojska Polskiego doszedł w sierpniu 1944 r. do Warszawy, gdzie w wyniku samowolnej próby udzielenia pomocy powstańcom warszawskim odebrano mu dowództwo.⁹⁴ Generał pozbawiony wojska został skierowany do Lublina, gdzie jako zastępca Naczelnego Dowódcy WP i zastępca kierownika resortu obrony narodowej brał udział w posiedzeniach PKWN. Z wystąpieniem gen. Berlinga w Lublinie wynika fakt, iż stawał się niewygodny politycznie dla nowych władz Polski.⁹⁵ Stąd pod koniec listopada został wysłany do Moskwy na studia w Wyższej Wojskowej Akademii Sił Zbrojnych im. K. Woroszyłowa. Ukończył je w styczniu 1946 r., lecz do Polski władze pozwoliły mu wrócić dopiero w lutym 1947 r.⁹⁶ W kwietniu przystąpił do organizacji Akademii Sztabu Generalnego (ASG), której komendantem został mianowany dopiero w lutym 1948 r. W kwietniu 1953 r. opuścił ASG, a z dniem 6 sierpnia rozkazem MON został przeniesiony w stan spoczynku.⁹⁷

Po zdjęciu munduru Berling pracował w Ministerstwie Państwowych Gospodarstw Rolnych, a po jego likwidacji w Ministerstwie Leśnictwa. Mimo zaawansowanego wieku Berling piastował liczne funkcje społeczne i coraz częściej spotykał się z młodzieżą i byłymi żołnierzami. W dwudziestą rocznicę bitwy pod Lenino otrzymał awans do stopnia gen. broni. Zmarł 11 lipca 1980 r. w Konstancinie. Pochowany został na Powązkach w kwaterze 1 Armii Wojska Polskiego.⁹⁸

Na zakończenie warto dodać, że współczesne władze miasta Bydgoszczy nie zapomniały o Zygmuncie Berlingu, nazywając jego nazwiskiem jedną z ulic osiedla Bohaterów.

-
- ¹ M. Bielski, *Generał Wiktor Thommeé (1881-1962)*, „Kronika Bydgoska”, 1991, Tom XII, s. 256-262; Tenże, *Generał Wiktor Thommeé (1881-1962)*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” (dalej - WPH), 1991, Nr 1, s. 35-38; Tenże, *Generałowie Odrodzonej Rzeczypospolitej*, Toruń 1995, s. 97-112; Tenże, *Generałowie Odrodzonej Rzeczypospolitej*, Tom II, Toruń 1996, s. 365-369. Patrz także: R. Kuczma, *Uzupełnienie do artykułu Mieczysława Bielskiego, Generał Wiktor Thommeé (1881-1962)*, „Kronika Bydgoska”, 1994, Tom XV, s. 324-325. Warto dodać, że M. Bielski w podobny sposób trafnie nakreślił sylwetki oraz przebieg służby także innych wyższych dowódców związanych z DOK Nr VIII Toruń. Patrz: M. Bielski, W. Rezmer, *Dwaj generałowie*, „Polityka”, 1984, Nr 36; M. Bielski, *Generał Henryk Zemanek (1872-1937)*, „Kronika Bydgoska”, 1991, Tom XIII; Tenże, *Generał dywizji Gustaw Zygałłowicz (1869-1923)*, „Przegląd Kawalerii i Broni Pancernej” (dalej - PKiBP) (Londyn) 1991, Nr 139; Tenże, *Generał dywizji Leonard Skierski (1866-1940)*, „PKiBP” (Londyn) 1993, Nr 144.
 - ² Centralne Archiwum Wojskowe, Zygmunt Berling, akta personalne, 1754 (dalej - CAW, Z. Berling, ap., 1754); *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, t. 1, Warszawa 1962, s. 717. Podaje błędnie datę urodzin, a mianowicie 27 VI 1896; R. Andres, *Sprawa Karna Nr 1233/43*, „Wojna”, 2003, Nr 1, s. 3. Autor podaje błędną teorię „(...) że zdarzyło się to w Dąbrówce Niemieckiej pow. Nowy Sącz (...)”. Autor, niestety, nie podaje źródła, z którego skorzystał.
 - ³ J. Bocheński, J. Zawadzki, *Polska - nowy podział terytorialny. Przewodnik Encyklopedyczny*, Warszawa 1999, s. 142.
 - ⁴ Z. Ciesiołkiewicz, *Berling*, „Trybuna Sądecka” Dodatek Jubileuszowy, 1974, luty, s. I.
 - ⁵ S. Jaczyński, *Rodowód wojskowy Zygmunta Berlinga (w:) Gen. broni Zygmunt Berling. Materiały z sesji zorganizowanej w 90 rocznicę urodzin generała*. Praca zbior. pod red. Stanisława Jaczyńskiego, Warszawa 1988, s. 157.

- ⁶ B. Roja, *Legioniści w Karpatach*, Warszawa 1933, s. 19; W. Anders, *Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1936–1946*, Lublin 1995, s. 519. W biogramie Z. Berlinga podano błędnie, że służbę w Legionach Polskich rozpoczął w 1915 r.
- ⁷ J. Broniewska, *Rozmowa z pułkownikiem Berlingiem*, „Nowe Widnokreśli”, (Moskwa) Nr 10, 20 V 1943, s. 3; A. Topol, *Zygmunt Henryk Berling. 1986–1980*, Katowice 1990, s. 19; S. Jaczyński, *Zygmunt Berling. Między sławą a potępieniem*, Warszawa 1993, s. 26; D. Bargiełowski, *Konterfekt Renegata*, Warszawa 1996, s. 5.
- ⁸ CAW, Z. Berling, ap., 1754; A. Lewicki, *Zarys historii wojennej 4-go Pułku Piechoty Legionów*, Warszawa 1929, s. 5 i nn.
- ⁹ Awans na tenże stopień Berling otrzymał w dniu 24 XI 1916 r. Patrz: CAW, Z. Berling, ap., 1754; D. Bargiełowski, op. cit., s. 6.
- ¹⁰ CAW, Z. Berling, ap., 1754. Przebieg służby przed 1 XI 1918; S. Jaczyński, *Zygmunt Berling. Między...*, s. 31.
- ¹¹ B. Merwin, *Z Dulfalwy nad Tagliamento. Z pamiętnika oficera Legionów Polskich, 17.II.1918 – 23.IV.1918*, Kraków 1918, s. 29–61; T. Prus, *Po traktacie brzeskim. (Wyprawa Brygadyera Halle-ra.)*, Lwów 1919, s. 91.
- ¹² S. Jaczyński, *Rodowód wojskowy Zygmunta...*, s. 160.
- ¹³ CAW, Z. Berling, ap., 1754; *Rozkaz Nr 11 Polskiej Komendy Wojskowej w Krakowie z 18 XI 1918 r.*, s. 2.
- ¹⁴ A. Lewicki, *Zarys historii wojennej...*, s. 27; *Czwarty Pułk Piechoty 1806–1966*, Londyn bdw, s. 325.
- ¹⁵ CAW, Komenda Garnizonu Kielce, 372.25.1. *Rozkaz Nr 153 Dowództwa Miasta Kielce z 4 VI 1919 r.; Dz. Rozkazów MSWojsk. Nr 60 z 31 V 1919 r.*, s. 1358.
- ¹⁶ *Dziennik Rozkazów MSWojsk. Nr 100 z 31 XII 1919 r.*, s. 2946; *Rozkaz Nr 16 DOGen. Kielce z 28 II 1920 r.* s. 1; *Lista starszeństwa oficerów zawodowych*, Warszawa 1922, s. 41.
- ¹⁷ CAW, Dowództwo 3 Armii, Oddz. IV, 311.3.128. *Depesza Dowództwa 3 Armii Oddz. IV z 1 IX 1920 r.*
- ¹⁸ CAW, Z. Berling, ap., 1754; R. Andres, op. cit., s. 3, 13; S. Jaczyński, *Zygmunt Berling. Między...*, s. 40. Autor podaje błędnie datę dekretu – 17 VII 1922 r.
- ¹⁹ CAW, DOK VIII, 371.8.241. *Lista przynależności oficerów 59 Pułku Piechoty Wielkopolskiej z dniem 1 VI 1923 r.*; CAW, Z. Berling, ap., 1754. *Zeszyt Ewidencyjny; Dz. Personalny MSWojsk.*, Nr 22 z 22 VII 1922, s. 551; *Rocznik Oficerski MSWojsk.*, Warszawa 1923, s. 293; S. Dronicz, *Wojsko i politycy. Od Berlinga do Komorowskiego*, Warszawa 2002, s. 7. Autor podaje błędnie, że po zakończeniu wojny polsko-bolszewickiej Berling „dowodził 59 pułkiem piechoty”.
- ²⁰ CAW, DOK VIII, 371.8.242. *Lista przynależności oficerów 59 Pułku Piechoty Wielkopolskiej z dniem 1 IX 1923 r.*
- ²¹ CAW, Wyższa Szkoła Wojenna (dalej – WSWoj.), 340.1.45. *Rozkaz dzienny nr 64 z 19 X 1923 r.*, s. 1; *Rozkaz Nr 129 DOK VIII Toruń z 26 X 1923 r.*
- ²² CAW, WSWoj. 340.1.278. *Lista lokacyjna kandydatów na kurs WSWoj. 1923/25.*
- ²³ CAW, WSWoj. 340.1.209. *Opinia końcowa IV kursu 1923–1925*; A. Topol, op. cit., s. 33; S. Jaczyński, *Zygmunt Berling. Między...*, s. 45. Autor podaje nieco inną treść powyższej opinii.
- ²⁴ CAW, WSWoj. 340.1.209. *Opinia końcowa IV kursu 1923–1935*; A. Topol, op. cit., s. 33; S. Jaczyński, *Zygmunt Berling. Między...*, s. 45.
- ²⁵ *Dz. Personalny MSWojsk. Nr 101 z 7 X 1925 r.*, s. 546; R. Andres, op. cit., s. 3. Błędnie podaje datę 7 X 1925 r.
- ²⁶ Gen. bryg. Wiktor Thommée dowodził tą dywizją w latach 1924–1934. Patrz: T. Kryśka-Karski, S. Żurkowski, *Generałowie Polski Niepodległej*, Warszawa 1991, s. 64; M. Bielski, *Generał Wiktor Thommée...*, „Kronika Bydgoska”, 1991, Tom XII, s. 251.
- ²⁷ Od X 1926 r. gen. dyw. L. Skierski pełnił funkcję Inspektora Armii z siedzibą w Warszawie. Patrz: *Zarys dziejów wojskowości polskiej w latach 1864–1939*, praca zbior. pod red. Piotra Staweckiego, Warszawa 1990, s. 418, 511; T. Kryśka-Karski, S. Żurkowski, op. cit., s. 61; M. Bielski, *Generał dywizji Leonard Skierski (1866–1940)*, „PKiBP” (Londyn) 1993, Nr 144, s. 103; Tenże, *Generałowie...*, s. 14, 16; Tenże, *Generałowie...*, Tom II, *Tabela do tomu I i II*; P. Stawecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994, s. 304. Autor podaje, że ów generał stanowisko Inspektora Armii w Toruniu piastował do VIII 1927 r., po czym przeszedł do Warszawy na stanowisko równorzędne.
- ²⁸ CAW, DOK VIII 371.8.250. *Lista przynależności oficerów 15 Dywizji Piechoty Wielkopolskiej z dniem 1 XI 1925 r.* L. dz. 27/4/1 z 3 XII 1925 r.; CAW, 59 Pułk Piechoty Wielkopolskiej, 320.59.2. *Rozkaz 225 dla 59 Pułku Piechoty Wielkopolskiej z 10 X 1925 r.*

- ²⁹ M. Porwit, *Komentarze do historii polskich działań obronnych 1939 roku*, Warszawa 1969, s. 36.
- ³⁰ Ordre de Bataille 15 Dywizji Piechoty Wielkopolskiej stanowiły: 59 Pułk Piechoty Wielkopolskiej – Inowrocław, 61 Pułk Piechoty Wielkopolskiej – Bydgoszcz, 62 Pułk Piechoty Wielkopolskiej – Bydgoszcz i 15 Pułk Artylerii Polowej Wielkopolskiej – Bydgoszcz. Patrz: R. Kuczma, op. cit., s. 324; M. Bielski, *Generał Wiktor Thommée...*, „Kronika Bydgoska”, 1991, Tom XII, s. 251. Podaje błędnie nazwę pułku artylerii a mianowicie 15 Pułk Artylerii Lekkiej oraz w O. de B. Dywizji umieścił 15 Dywizjon Artylerii Ciężkiej. Nazwę tę otrzymał pułk dopiero po roku 1931. Patrz: P. Zarzycki, *15 Wielkopolski Pułk Artylerii Lekkiej*, Pruszków 2000, s. 51. Z 15 Dywizjonu Artylerii Ciężkiej, 16 Dywizjonu Artylerii Ciężkiej sformowano w X 1921 r. 8 Pułk Artylerii Ciężkiej. Patrz: *Rozkaz Tajny No 79 DOGen. Pomorze* z 14 X 1921 r. s. 2; J. Baran, *Zarys historii wojennej 8-go Pułku Artylerii Ciężkiej*, Warszawa 1930, s. 23; E. Krawczyk, *Demobilizacja i pokojowa organizacja Wojska Polskiego w latach 1920–1921*, Warszawa 1971, s. 150–151; R. Łoś, *Artyleria polska 1914–1939*, Warszawa 1991, s. 52–53.
- ³¹ CAW, Komenda Garnizonu Bydgoszcz, 372.8.10. Dodatek do Rozkazu Komendy Garnizonu Bydgoszcz Nr 15 z 11 II 1926 r.
- ³² CAW, Generalny Inspektorat Sił Zbrojnych (dalej – GISZ), 302.7.12. Materiały z gry wojennej Inspektora III Armii Toruń III–XI 1926 r.
- ³³ CAW, Z. Berling, ap., 1754; A. Topol, op. cit., s. 28.
- ³⁴ D. Bargiełowski, op. cit., s. 18.
- ³⁵ W znanych mi opracowaniach i biogramach gen. Thommée (M. Bielski, M. Ciepłowicz, P. Staweccki, M. Tomczak) i gen. Berlinga (R. Andres, S. Jaczyński, J. Nowak, A. Topol) nie znalazłem potwierdzenia powyższego faktu.
- ³⁶ J. Grzędziński, *Dokumenty. Maj 1926*, Paryż 1965, s. 38; A. Garlicki, *Przewrót majowy*, Warszawa 1978, s. 282; A. Czubiński, *Wielkopolska i Pomorze wobec zamachu stanu w maju 1926 r.*, „Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza”, 1990, t. VI, z. I, s. 169; M. Tomczak, *Udział wojsk pomorskich w wydarzeniach majowych 1926 roku*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej im. gen. Józefa Bema”, Toruń 1995, R. XXVIII, Nr 7, s. 325.
- ³⁷ Z. Cieślikowski, *Zamach Stanu. Materiały źródłowe do przewrotu majowego*, Warszawa 2002, s. 104.
- ³⁸ J. Grzędziński, op. cit., s. 32, 38.
- ³⁹ A. Czubiński, op. cit., s. 168–169.
- ⁴⁰ Z. Cieślikowski, op. cit., s. 110.
- ⁴¹ Z. Cieślikowski, op. cit., s. 113.
- ⁴² J. Grzędziński, op. cit., s. 94.
- ⁴³ O ile stwierdzenie „wysłany” w pełni uzasadnione jest do gen. Thommée, który przybył do Torunia z Bydgoszczy, to wobec gen. Skierskiego budzi pewną wątpliwość, gdyż Inspektor III Armii przez cały okres swojej służby w Toruniu (II 1921–X 1926), podobnie jak jego następcy, mieszkał wraz z rodziną w grodzie Kopernika przy Rynku Nowomiejskim 22. Patrz: przyp. 27.
- ⁴⁴ A. Czubiński, op. cit., s. 173.
- ⁴⁵ A. Czubiński, op. cit., s. 173. Także: A. Garlicki, op. cit., s. 282; M. Bielski, *Generałowie...*, s. 16; Tenże, *Generałowie...*, Tom II, s. 97; M. Tomczak, op. cit., s. 323; Wśród tych oficerów znaleźli się: płk Sołłohub-Dowoyno, płk Sas-Kulczyki, mjr Krzysik, kpt. Rudnicki, kpt. Chraszczewski. Patrz: Z. Cieślikowski, *Zamach Stanu*, Warszawa 2002, s. 243; „Gazeta Bydgoska”, 15 V 1926, Nr 110, s. 1. podaje, że aresztowanie nastąpiło 14 maja o godz. 9 rano.
- ⁴⁶ A. Czubiński, op. cit., s. 173.
- ⁴⁷ Ostatni rozkaz komendy garnizonu Bydgoszcz gen. Thommée podpisał w dniu 11 V 1926 r. Patrz: CAW, Komenda Garnizonu Bydgoszcz, 372.8.10. Rozkaz Komendy Garnizonu Bydgoszcz Nr 54 z 11 V 1926 r. Następny rozkaz z 15 V 1926 r. podpisał gen. E. K. Mehlem. Patrz: CAW, Komenda Garnizonu Bydgoszcz, 372.8.10. Rozkaz Komendy Garnizonu Bydgoszcz Nr 55 z 15 V 1926 r.; Kolejny rozkaz z dnia 19 maja podpisał już gen. Thommée. Patrz: CAW, Komenda Garnizonu Bydgoszcz, 372.8.10. Rozkaz Komendy Garnizonu Bydgoszcz Nr 56 z 19 V 1926 r.; T. Kryśka-Karski, S. Żurkowski, op. cit., s. 131; P. Staweccki, *Słownik...*, s. 220; M. Bielski, *Generałowie...*, Tom II, s. 178.
- ⁴⁸ S. Jaczyński, *Zygmunt Berling. Między...*, s. 46; W. Sobiecki, *Generałowie Anders i Berling – dwie drogi do Polski. Gra wojenna*, „Trybuna”, 1998, Nr 46, s. 10; R. Andres, op. cit., s. 3, 13. Dostępne mi materiały nie informują o losach płk. K. Łukoskiego z okresu 12–17 V 1926 r. Znając dalszy

- przebieg służby tego oficera, można sądzić, że opowiedział się za Marszałkiem. W III 1927 r. przeniesiono go na stanowisko dowódcy 11 DP. Patrz: T. Kryśka-Karski, S. Żurakowski, op. cit., s. 124; P. Stawecki, *Słownik...*, s. 203.
- ⁴⁹ Z. Cieślowski, op. cit., Warszawa 2002, s. 202; J. Grzędziński, *Dokumenty. Maj 1926*, Paryż 1965, s. 94; „Gazeta Bydgoska”, 15 V 1926, No 110, s. 1; W. Karboński, *Wypadki majowe w 1926 r. Na marginesie wspomnień J. Rzepeckiego*, „WPH”, 1959, Nr 2, s. 365.
- ⁵⁰ Pozostałe pułki 15 DP Wlkp. pozostały w koszarach. Patrz: Z. Kurek, *Zarys historii wojennej 59 pułku piechoty Wielkopolskiej od 1919 do 1939 roku*, Inowrocław 1986, s. 10; M. Tomczak, op. cit., s. 324.
- ⁵¹ Z. Cieślowski, op. cit., s. 244, 316; „Dziennik Bydgoski” 18 V 1926, Nr 112, s. 1 donosił: „Bydgoszcz 15.5. rano. Połączyliśmy się dziś rano z Dowództwem Dywizji, pytając, co się dzieje z gen. Thommeé, który onegdaj za rzekome sympatie do akcji Piłsudskiego został aresztowany. W aparacie usłyszeliśmy ku naszemu zdziwieniu głos samego „aresztanta”, który oświadczył, że aresztowanie jego **polegało na nieporozumieniu**” A. Czubiński, op. cit., s. 173.
- ⁵² A. Topol, op. cit., s. 33.
- ⁵³ *Rozkaz Nr 29 DOK VIII Toruń z 12 VII 1926 r.*
- ⁵⁴ T. Jurga, *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990, s. 830.
- ⁵⁵ T. Kryśka-Karski, S. Żurakowski, op. cit., s. 23; P. Stawecki, *Słownik...*, s. 75; M. Bielski, *Generałowie...*, s. 86.
- ⁵⁶ CAW, Komenda Garnizonu Bydgoszcz, 372.8.10. Rozkaz Komendy Garnizonu Bydgoszcz Nr 62 z 4 VI 1926 r.
- ⁵⁷ CAW, Komenda Garnizonu Bydgoszcz, 372.8.10. Rozkaz Komendy Garnizonu Bydgoszcz Nr 81 z 28 VII 1926 r.
- ⁵⁸ CAW, Z. Berling, ap., 1754. Przebieg służby w czasie pokoju od 15.03.1921 r.
- ⁵⁹ R. Andres, op. cit., s. 3. Autor podaje jako datę wypadku rok 1931.
- ⁶⁰ Z. Berling, *Wspomnienia*, t. II, *Przeciw 17 Republice*, Warszawa 1990, s. 18–19.
- ⁶¹ CAW, Z. Berling, ap., 1754.
- ⁶² D. Bargiełowski, op. cit., 10.
- ⁶³ G. Jaskulski, *Życie codzienne w garnizonie bydgoskim w latach 1920–1939*, „Kronika Bydgoska”, 1998, Tom XX, s. 80.
- ⁶⁴ CAW, DOK VIII, 371.8.152. Rozkaz Organizacyjny z VII 1927 r.
- ⁶⁵ CAW, GISZ, 302.4.1365. Opinie Kierownika ćwiczeń międzydywizyjnych „GRUDZIĄDZ”, gen. dyw. Romera o uczestnikach ćwiczeń z 5 IX 1927 r.
- ⁶⁶ Cyt. za T. Boguszewski: *Pozegnanie z Berlingiem*, „Zeszyty do historii Narodowych Sił Zbrojnych” (Chicago) 1961, z. IV, s. 78.
- ⁶⁷ CAW, Z. Berling, ap., 1754. Przebieg służby w czasie pokoju od 15. 03. 1921 r.; *Dz. Personalny MSWojsk. Nr 25 z 31 X 1927*, s. 299; *Rozkaz Tajny Nr 27 DOK Nr V w Krakowie z 15 XII 1927 r.*, Załącznik nr 2; O. Pietrykowski, *Zygmunt Berling – kolaborator czy patriota?*, „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza”, 5 września 1990 r., nr 248, s. 6. Autor podaje błędnie, że Berling „Jako podpułkownik i pułkownik był szefem sztabu 15 Dywizji Piechoty w Bydgoszczy”.
- ⁶⁸ DOK utworzono w liczbie 10, były władzą administracyjno-gospodarczą w terenie podległą MSWojsk. Odpowiadały za mobilizację ludzi, sprzętu i koni. Patrz: *Zarys dziejów...*, s. 515–516; M. Wrzosek, *Wojny o granice Polski Odrodzonej*, Warszawa 1992, s. 65.
- ⁶⁹ CAW, Z. Berling, ap., 1754. Przebieg służby w czasie pokoju od 15.03.1921 r.; *Dz. Personalny MSWojsk. Nr 9 z 26 IV 1928 r.* s. 174.
- ⁷⁰ CAW, Z. Berling, ap., 1754. Przebieg służby w czasie pokoju od 15.03.1921 r.; *Dz. Personalny MSWojsk. Nr 15 z 11 XI 1928 r.* s. 405; A. Topol, op. cit., s. 34; Podaje, że powyższe odznaczenie nadano Berlingowi 27 II 1929 r.; Także, S. Jaczyński, *Zygmunt Berling. Między...*, s. 46.
- ⁷¹ A. Topol, op. cit., s. 34.
- ⁷² S. Jaczyński, *Zygmunt Berling. Między...*, s. 46; A. Topol, op. cit., s. 34. Podaje podobnie.
- ⁷³ *Dz. Rozkazów MSWojsk. Nr 18 z 8 VII 1926 r.*, s. 130; *Zarys dziejów...* s. 515; M. Romeyko, op. cit., s. 455.
- ⁷⁴ CAW, Z. Berling, ap., 1754. Przebieg służby w czasie pokoju od 15.03.1921 r.
- ⁷⁵ CAW, Z. Berling, ap., 1754. Przebieg służby w czasie pokoju od 15.03.1921 r.; *Dz. Personalny MSWojsk. Nr 20 z 15 XII 1929*, s. 381; D. Bargiełowski, op. cit., s. 18.

- ⁷⁶ CAW, Z. Berling, ap., 1754. Zeszyt Ewidencyjny.
- ⁷⁷ CAW, Z. Berling, ap., 1754; CAW, Ministerstwo Spraw Wojskowych Biuro Personalne (dalej – MSWojsk. B.P.). 300.18.251. Pismo DOK Nr V w Krakowie L. 53503/Pers. z 7 XI 1930 r.; *Dz. Personalny MSWojsk. Nr 16 z 3 XII 1930*, s. 1.
- ⁷⁸ CAW, Z. Berling, ap., 1754. Przebieg służby w czasie pokoju od 15.03.1921 r.; *Dz. Personalny MSWojsk. Nr 16 z 3 XII 1930*, s. 1; *Rocznik Oficerski MSWojsk.*, Warszawa 1932, s. 357; S. Jaczyński, *Zygmunt Berling. Między...*, s. 46.
- ⁷⁹ CAW, Sztab Główny, Oddz. I, 303.1.157. Opinia Inspektora Armii gen. dyw. D. Konarzewskiego o oficerach dyplomowanych z 6 VII 1934 r.
- ⁸⁰ CAW, Z. Berling, ap., 1754. Służba w czasie pokoju od dnia 15 III 1921 r.; *Rozkaz Nr 85 DOK III Grodno z 14 XI 1935*, s. 6; *Historia 6 pułku piechoty Legionów im. Józefa Piłsudskiego*, t. I (*Tradycja*), Warszawa 1939, s. 286.
- ⁸¹ T. Boguszewski, *Sprawa Berlinga*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż), 1976, z. 38, s. 230.
- ⁸² CAW, Z. Berling, ap., 1754; CAW, 2 Dywizja Piechoty Legionów, 313.2.10. *Rozkaz Nr 7 z 22 IV 1937*; B. Głowacki, *Ze wspomnień Marii Berlingowej (2)*, „Zielony Sztandar”, 1988, Nr 29, s. 5. Podaje błędnie Berlinga jako dowódcę pułku (nie podaje nazwy pułku) w randze majora WP.
- ⁸³ CAW, 4 Pułk Piechoty Legionów, 320.4.6. *Rozkaz dzienny Nr 65 z 23 III 1937 r.*; *Historia 6 pułku piechoty Legionów...*, s. 288. Tu podana jest data 3 IV 1937 r. jako dzień objęcia dowództwa przez płk. S. Engela; Płk w st. spocz. A. Zbyszewski, *O w pełni wiarygodną informację*, „Biuletyn Informacyjny Byłych Żołnierzy Zawodowych”, 1983 sierpień, s. 21; Podaje błędnie, że Berling dowództwo 4 Pułku Piechoty Legionów objął 2 IV 1937 r.
- ⁸⁴ CAW, Z. Berling, ap., 1754.
- ⁸⁵ CAW, Z. Berling, ap., 1754. Zeszyt Ewidencyjny; Z. Ciesiołkiewicz, op. cit., s. III. Autor podaje błędnie, że we wrześniu 1939 r. „(...) ppłk Berling faktycznie jest oficerem służby czynnej (...)”.
- ⁸⁶ *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*, Londyn 1962, s. 80–81; J. K. Zawodny, *Katyń*, Warszawa 1989, s. 125; S. Jaczyński, *Zygmunt Berling. Między sławą...*, s. 90–101.
- ⁸⁷ Z. Wawer, *Znów w polskim mundurze. Armia Polska w ZSRR sierpień 1941 – marzec 1942*. Warszawa 2001, s. 204.
- ⁸⁸ Z.S. Siemaszko, *Rozmowa z Generałem Andersem w dniu 31 lipca 1967 roku*, „Kultura” (Paryż), 1970, Nr 7/8, s. 30–31; J. Ciechanowicz, *Armia Polska w Rosji w świetle dziennika szefa sztabu z 1942 r.*, „Zeszyty Historyczne” (Paryż), 1981, z. 57, s. 97.
- ⁸⁹ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, sygn. A. XII. 88/878; S. Jaczyński, *Zygmunt Berling. Między sławą...*, s. 137; R. Andres, op. cit., s. 8–13.
- ⁹⁰ E. Kospath-Pawłowski, *Wojsko polskie na froncie wschodnim 1943–1945*, Pruszków 1993, s. 25.
- ⁹¹ K. Sobczak, *Lenino – Warszawa – Berlin. Wojenne dzieje 1 Dywizji Piechoty im. T. Kościuszki*, Warszawa 1978, s. 246; Z. Berling, op. cit., s. 407; *Krajobraz po bitwie*, „Newsweek”, 2002, Nr 42, s. 94–96.
- ⁹² *I Korpus złożył przysięgę*, „Wolna Polska”, 1943, Nr 38, s. 1.
- ⁹³ S. Jaczyński, *Zygmunt Berling. Między sławą...*, s. 236.
- ⁹⁴ A. Topol, op. cit., s. 105; S. Jaczyński, *Zygmunt Berling. Między sławą...*, s. 312.
- ⁹⁵ S. Jaczyński, *Zygmunt Berling. Między sławą...*, s. 319.
- ⁹⁶ S. Jaczyński, *Jego życiowym dziełem była 1 DP im. T. Kościuszki*, „Wojsko Ludowe”, 1988, Nr 10, s. 37; Tenże, *Nieznany epizod biografii generała Zygmunta Berlinga*, „WPH”, 1993, Nr 3, s. 196–229.
- ⁹⁷ CAW, Z. Berling, Teczka (powojennych) Akt Personalnych, 95/742. *Rozkaz Personalny Nr 449 z 10 IV 1953 r.*
- ⁹⁸ Z. Ciesiołkiewicz, op. cit., s. IV; Jaczyński S., *Jego życiowym...*, s. 37; Tenże, *Zygmunt Berling. Między sławą...*, s. 380.